

ВІЛЬНО 1656 р.: «УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» В РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ПЕРЕГОВОРНОМУ ПРОЦЕСІ

Віленське перемир'я 1656 р. між Московською державою та Річчю Посполитою, яким завершився перший етап російсько-польської війни 1654–1667 рр., стало помітною подією в системі міждержавних відносин країн Центрально-Східної Європи в середині XVII ст.

Попри увагу до цієї проблематики з боку істориків (С. Соловйов, М. Грушевський, Л. Кубаля, З. Вуйцік, Л. Заборовський, Т. Таїрова-Яковлева, В. Смолій, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб)¹, все ж залишається простір для подальшого наукового аналізу подій, пов'язаних з російсько-польськими переговорами у Вільно в 1656 р., зокрема, на нашу думку, є сенс більш докладно розглянути вплив українського чинника на переговорний процес та розігрування Москвою та Варшавою «української карти» в ході їх боротьби за домінування в Центрально-Східній Європі.

Звичайно, важливе значення на початку будь-яких мирних переговорів мають позиції сторін, а також те, хто з них зможе диктувати свої умови, а хто

¹ Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. – Кн. V. – Т. 9–10: История России с древнейших времен. – М., 1990. – С. 596–658.; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1997. – Т. IX. – Кн. 2; Kubala L. Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. Szkiców historycznych. Serya IV. – Lwów, 1913; Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – Т. 1. – С. 331–378; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М., 1981. – 180 с.; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – 447 с.; Флоря Б. Украинский вопрос на переговорах под Вильно // Украина и соседние государства в XVII веке / Материалы межд. конф. – СПб., 2004. – С. 160–173.; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999; Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 796–861.; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003.

буде виступати прохачем? У переговорному процесі першочергове значення має і той фактор, за якої воєнної ситуації відбуваються переговори про мир. На їх хід безпосередньо впливає і загальне зовнішньополітичне становище сторін (наявність союзників, геополітичні інтереси впливових в регіоні країн, потенційні можливості в сенсі залучення на свій бік тих чи інших сил і формування коаліцій). Важливу роль відіграє також внутрішньополітичний фактор. Звичайно, в ході переговорів завжди центральним є питання, яка зі сторін більше зацікавлена в укладенні миру, а хто має можливості й зацікавлений у зволіканні з досягненням кінцевого результату; у чому полягають головні протиріччя між суперниками, і де ті точки дотику, на яких можуть вони порозумітися.

Отже, для розуміння ходу переговорів слід проаналізувати позиції сторін на момент їх початку. При цьому ми упустимо питання щодо їх передумов та лише коротко охарактеризуємо підготовчий етап, який фактично розпочався вже з початку 1655 р.¹

Безумовно, в перемир'ї були зацікавлені і Варшава, і Москва. Це впливало з їх стратегічних інтересів, особливо з огляду на те, що з середини 1655 р. окреслився їх спільний ворог – Швеція. Причому жодна з цих країн не спроможна була воювати на два фронти.

На перший погляд, становище Речі Посполитої напередодні переговорів видається значно слабшим, що підштовхує до думки про її більшу зацікавленість у досягненні порозуміння за будь-яких умов. Дійсно, Польща переживала один із найважчих періодів за все XVII ст. У результаті Української національної революції середини XVII ст. Річ Посполита втратила значну частину українських земель, а всі спроби розв'язати цю проблему силовими методами чи дипломатичними зусиллями у 1648–1655 рр. завершилися крахом. У результаті воєнних кампаній московських військ у Білорусії та Литві в 1654–1655 рр. значна частина території Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) відійшла до Росії. З іншого боку, литовські землі стали об'єктом шведської експансії. Карл Густав оволодів частиною Литви й уклав 18 серпня 1655 р. з верхівкою ВКЛ на чолі з гетьманом Я. Радзивілом Кейданський договір, що передбачав унію Литви зі Швецією². Сама Польща фактично на літо-осінь 1655 р. опинилася під шведською окупацією. Були втрачені Великопольща, Краків, Варшава. Королівський двір змушений був рятуватися в Сілезії.

¹ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656): Документы, исследование. – М., 1994. – С. 153.

² Кобзарева Е.И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – М., 1999. – С. 55.

Становище погіршувалося внаслідок гострої внутрішньої кризи. У ній переплелися протиріччя між королівським двором та магнатсько-шляхетськими колами, між окремими угрупованнями в середовищі магнатерії. Не на користь польської влади були суперечності між польською та литовською елітами¹.

Суттєвою проблемою для польського королівського двору залишалися відносини з Кримом. З одного боку, ханство виступало чи не єдиним реальним союзником Польщі, а з іншого – цей союз значно обмежував можливості польської дипломатії. Адже ханат різко негативно ставився до будь-яких спроб Варшави порозумітися з Москвою. Проте становище Речі Посполитої не було настільки безнадійним. І вже на осінь 1655 – на першу половину 1656 р. окреслилися позитивні тенденції.

Так, попри поразки посполитого рушення і регулярних польських військ, з початком шведської окупації почав поширюватися національно-визвольний рух поляків. Ним була охоплена територія Великопольщі², а з листопада 1655 р. – Малопольща³.

Ще в серпні 1655 р. переважна більшість литовського війська, не підтримавши угоди зі Швецією, у Верзболові оголосила конфедерацію під керівництвом офіцерів К. Жеромського, С. Кмітіча, С. Ліпницького і К. Котовського та присягнула на вірність Яну Казимиру⁴. Вірність королю задекларував і вітебський воєвода Павел Сапега.

Сталися зміни і в позиції представників польської шляхти та магнатерії. Уже під час конференції в Ополі, що відбулася 5 (15) листопада 1655 р., було прийнято рішення про об'єднання зусиль для боротьби проти шведів. Також там обговорювалися питання щодо перемир'я з Москвою та прийняття австрійського посередництва⁵.

Надалі важливою подією в сенсі консолідації польських патріотичних сил перед шведською агресією стало створення конфедерації в Тишовцах (19 (29)

¹ Czapliński W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – Т. 1. – S. 177; Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. – Warszawa, 1959. – S. 12–14.

² Czapliński W. Op. cit. – S. 177.

³ Ibid. – S. 178.

⁴ Ibid. – S. 161.

⁵ Ibid. – S. 181–182.

грудня 1655 р.)¹. У червні 1656 р. у результаті запеклої боротьби військами, якими командував особисто Ян Казимир, було звільнено Варшаву².

Польському уряду було відомо про суперечності у відносинах Москви і Чигирина. Хоча полякам і не вдалося переконати гетьмана розірвати союз з Москвою, все ж вони не полишали надії в ході самих переговорів використати «українську карту» й посягти на довіру між гетьманом і царем.

Що ж до позицій Московської держави, то, безумовно, на її користь було те, що під владою царя на початок переговорів опинилася значна частина території Речі Посполитої. Зокрема, це – білоруські землі, частина Литви, а також, що було важливим козирем в політичних розкладах Москви, – козацька Україна. Хоча домовленості 1654 р. передбачали лише надання царської протекції Війську Запорозькому, проте в Москві розглядали це як фактичне входження України до володінь Олексія Михайловича.

Новопридбані Московю землі були відразу включені до царських титулів. Так, 3 (13) вересня 1655 р. думний дяк Розрядного приказу Семен Заборовський перед військами проголосив: «...Великий Государь велів вам сказати:... взяли ми від польського короля дідичину нашу столицю Вильну – стольний город в князів Литовських, також і Білу Русь забрали і обсадили. Та з нашого наказу гетьман війська нашого Запорізького Б. Хмельницький з усім військом Запорізьким забрали городи і міста польського короля на Волині й Поділлю. І так з ласки божої вчинилися ми Великим Государем на дідичиних землях наших.... Й веліли писати нас в государським титулі "великим князем литовським і Білої Русі, волинським і подільським"». 19 (29) вересня про це були розіслані відповідні укази провінційним урядам³. На новопридбаних землях московське керівництво, діючи методами «батого та пряника», намагалося примусити місцеве населення до присяги царю.

На користь Москви грав той факт, що в середовищі польської еліти сильними були позиції того угруповання, яке вважало за необхідне укладення перемир'я з царем. При цьому поляки цілком серйозно розглядали можливість обрання царя або царевича на польський престол після смерті Яна Казимира. Водночас у зовнішній і внутрішній політиці Московської держави були присутні фактори, які значно послаблювали московські позиції на майбутніх переговорах. Зазначимо, що польська сторона намагалася їх повною мірою використати, що було показником професійності дипломатів Речі Посполитої

¹ Przyboś A. Stefan Czarniecki w latach «Potopu» 1655–1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Т. 2. – Warszawa, 1957. – S. 131.

² Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из главного московского Архива министерства иностранных дел, собр. И.М. Каманиным. – К., 1911. – С. 42–44.

³ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 1111.

та їхньої доброї обізнаності з московськими справами. Уважаємо, що насамперед закинута самими ж поляками ідея про обрання царя на польський престол¹ створила найвразливіше місце в позиціях Москви. Поляки розуміли, що, вхопившись за ідею отримання Олексієм Михайловичем польської корони, росіяни будуть ладні йти на досить значні поступки.

Ще одну проблему в позиціях Москви напередодні переговорів створював шведський фактор. Сам курс царського уряду на порозуміння з Польщею був продиктований насамперед шведською загрозою. Отже, це відкривало ще одну можливість для проведення польською стороною політичної гри, зокрема, шантажу стосовно можливого створення польсько-шведського союзу.

Українська карта в російському політичному пасьянсі відіграла роль як козиря, так і створювала чималі проблеми. Звичайно, полякам про це було добре відомо. По-перше, самі переговори з Польщею Богданом Хмельницьким сприймалися вкрай негативно. Гетьман намагався завадити переговорному процесу, тим самим послаблюючи позицію Москви. По-друге, на 1656 р. очевидними стали протиріччя між Москвою та Чигирином. Вони стосувалися Білорусії, яку гетьман уважав за доцільне включити до складу Війська Запорозького, що суперечило планам Москви. Подібні проблеми виникли і стосовно західноукраїнських земель, Волині та Поділля, які цар поспішив включити до своїх титулів, демонструючи свої права на ці землі. Негативною була реакція Хмельницького на спроби ревізії Переяславсько-Московського договору 1654 р.

Усе це створювало для поляків можливість маніпуляцій – посилювати антимосковські настрої в Україні і водночас налаштовувати московський двір проти гетьманського уряду, постійно звертаючи увагу на нещирість Хмельницького, його бажання укласти союз зі Швецією чи піддатися під владу Туреччини. Переговори показали, що поляки прагнули скористатися з цього фактора.

Ще один факт – посередництво Австрії. В Москві не могли не розуміти, що, незважаючи на декларування нейтралітету, австрійський двір є союзником Польщі, й дії посередників неодмінно будуть спрямовані на користь Варшави. До цього додамо і наявність власне австрійських планів щодо польської корони. Ускладнювало ситуацію внутрішнє становище Росії, яка переживала відчутну економічну кризу, інфляцію та поширення мору. Загалом за таких обставин Москва не здатна була вести війну на два фронти, а отже життєво зацікавлена була в перемир'ї з Польщею.

¹ Про це вперше висловився литовський польний гетьман В.-К. Гонсевський (Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблема державності України // Укр. іст. журн. – № 11. – С. 136).

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що напередодні віленських переговорів, попри, на перший погляд, суттєву перевагу Москви, насправді сторони опинилися в майже рівних умовах. І Варшава, і Москва були гостро зацікавлені в укладенні миру. Їх позиції характеризувалися численними слабкими місцями, які в ході переговорів намагалися використати опоненти.

З'їзд послів було призначено поблизу Вільна на р. Немежі¹, і вже 13 (23) липня 1656 р. повноважні московські послы відбули на перемовини. До складу посольства ввійшли: ближній боярин та намісник астраханський князь Микита Одоєвський, окольничий та намісник рязанський Іван Лобанов-Ростовський, окольничий та намісник алатирський Василь Чоглоков та дяки Герасим Дохтуров та Єфим Юр'єв. Під час переговорів Одоєвський з товаришами мали наполягати на забороні полякам вступати в завойовані царем міста в Литві та Польщі й затвердити їх за Росією від Динабурга до Бугу; порадити полякам обрати царя по смерті короля на польський престол; вимагати виплат за завдані збитки; змусити короля запрягнути не чинити помсти гетьману Хмельницькому. Своєю чергою Росія обіцяла допомогти Польщі здобути все Шведське королівство, окрім Ліфляндії та Риги².

Польську сторону представляли комісари Ян Казимир Красінський, воєвода полоцький, Христофор Завіша, великий маршалок ВКЛ, Довгяло Ян Завіша, номінант-біскуп віленський, референдарій і писар ВКЛ, а також Кіпріан Павел Бростовський, референдарій ВКЛ і Станіслав Сарбеєвський, староста грабовицький та коригницький³.

У королівській інструкції комісарам як одну з можливих поступок польської сторони, спрямовану на задоволення прагнень українців, пропонувалося оголосити амністію козакам, які брали участь у війні проти Польщі, та відновити умови Зборівського договору. Інший проект передбачав визнання статусу України як польської провінції. Король мав пробачити козацтву всі попередні провини та підтвердити давні привілеї. Для царя передбачалася роль гаранта дотримання цих постанов. Звичайно, ставилася умова про вільне повернення до своїх маєтків шляхти Корони Польської і ВКЛ. Козакам же передбачалося заборонити виходити за межу, визначену Білоцерківськими пактами. У той же час вони мали бути готовими виступити на службу як королю, так і цареві. Як відзначає Т. Таїрова-Яковлева, таким чином «...окрім припинення війни, поляки прагнули за допомогою віленських

¹ Бростовський П.К. Дневник дороги на Комиссию в Вильну 1656 года, с самого акта Комиссии наскоро списаного // Сборник Муханова. – 2-е изд. – СПб., 1866. – С. 483; Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 633.

² Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. 3. – М., 1897. – С. 130–131.

³ Бростовський П.К. Указ. соч. – С. 483.

переговорів повернути собі Україну, а роль козаків зводилась до мінімуму – вони мали перетворитись на військо, розташоване на території Київщини»¹.

Слід зазначити, що переговори розпочалися досить напружено. Як відзначив у своєму щоденнику Кіпріан Павло Бростовський, росіяни постаралися створити умови психологічного тиску. Зокрема, у Вільні було зосереджено до 4 тис. московського війська, біля воріт виставили варту, а навколо міста сторожу.

Готуючися до переговорів, цар напередодні розіслав у Білорусії й Литві грамоти, в яких закликав піддану йому шляхту зібрати сеймики і вибрати по дві особи від повіту «добрих і розумних», щоб ті прибули на зустріч з польськими комісарами і всіляко вихваляли своє становище під владою Москви, «государеву милість і жалування до себе славили». На думку царя, тоді б «сенатори і всяких чинів люди нашої милості стали шукати, до миру схилилися б й були під нашою високою рукою...»².

На самому початку переговорів гостро постало питання титулів царя й короля³. Фактично, воно було виявом бачення сторонами проблеми розподілу земель між монархами. Визнаючи за царем титул великого князя литовського, як на тому наполягали московські послы, поляки тим самим погоджувалися б з усіма московськими завоюваннями та правомірністю входження Литви до складу Росії.

Перший з'їзд послів відбувся 12 (22) серпня 1656 р. Керівник московської делегації князь Микита Одоєвский зачитав листа (між іншим, Олексія Михайловича було титуловано як князя литовського), в якому вимагалось повернути Брестське воєводство з Пінським повітом, Жмудь і все те, що належало Князівству Литовському. Поляки мали виплатити грошову компенсацію за всі збитки, включаючи й жалування, видане воякам за перший рік у сумі 800 тис. рублів, а за другий – 900 тис⁴.

Своєю чергою поляки наполягали, щоб королю були повернуті всі міста, відторгнуті від Польської Корони та ВКЛ. Вимагалось залишити в недоторканності всі королівські титули, сплатити збитки, повернути святині, мощі, церковне начиння, дзвони, а також узятих в полон мешканців. Щоб компенсувати завдані збитки, Московська держава, на думку поляків, мала поступитися Польщі якоюсь зі своїх провінцій⁵.

Зазначимо, що за вимогами про повернення всіх утрачених земель стояло й «українське питання». Підтвердженням цього є те, що у відповідь

¹ Яковлева Т. Назв. праця. – С. 184–185.

² Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. V. – Т. 9–10. – С. 634.

³ Бростовский П.К. Указ. соч. – С. 490.

⁴ Там же. – С. 496.

⁵ Там же. – С. 498.

М. Одоєвський зачитав листа, в якому виклав причини прийняття під царську протекцію українських козаків (!). Зокрема, наголошувалося, що саме польський король стосовно останніх не виконав своєї присяги, яку давав під час коронації, а тому, козаки звільнялися від будь-яких зобов'язань перед ним. При цьому підкреслювалося, що цар «прийняв до себе козаків, щоб вони не передалися туркам і татарам»¹. Зазначимо, що остання теза звучала під час усіх наступних дискусій. Росіяни повсякчас наголошували, що козаки, в разі відмови царя від них, опиняться під протекцією Османської імперії чи Криму, і від цього не буде жодної користі ані королю, ані царю.

Саме шантажування можливою загрозою з боку третіх країн стало одним із методів тиску на опонентів під час переговорів. Якщо росіяни свідомо акцентували увагу на загрозі з боку Туреччини і Криму, то поляки розігрували «шведську карту»². Тоді ж досить промовиста фраза прозвучала з уст Одоєвського: «Що великому государю Бог подарував, тим він ніколи не поступиться»³. Цю репліку можна вважати девізом зовнішньої політики Росії, і не лише у XVII ст.

16 (26) серпня 1656 р. відбувся третій з'їзд послів, на якому розгорілася дискусія навколо територіального питання. Сторони виявляли непоступливість і повсякчас наголошували на своєму праві на землі Литви, Білорусії та козацької України⁴. Московські послы спробували якимось чином змусити поляків до поступок, зазначивши, що, з огляду на безсилля Польщі, саме королівські комісари мають шукати можливості укладення миру шляхом територіальних поступок. У відповідь поляки зазначили, що Річ Посполита має достатньо сил для боротьби проти Росії, а тому на перемовинах вони не почуваються слабкою стороною⁵. Саме тоді ж росіяни вперше порушили питання щодо можливості обрання царя на польський престол. М. Одоєвський зазначив, що «було б чудово, якщо б ці дві держави могли з'єднатися ... Вони усьому світові були б страшні»⁶.

18 (28) серпня відбувся четвертий з'їзд, на якому польські комісари розпочали дискусію з того, що повідомили про намагання шведів укласти договір з королем. Як зауважував у своєму щоденнику Бростовський, «ми поширювали чутки, що шведський король обов'язково вступить в союз з нами, і робили це для того, щоб вони (росіяни. – В. Г.) не хетували нашою зичливістю та милістю». Заслугове на увагу промова учасника польської

¹ Там же. – С. 498.

² Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 634.

³ Саганович Г. Невядомая вайна: 1654–1667. – Менск, 1995.

⁴ Бростовский П.К. Указ. соч. – С. 500.

⁵ Там же. – С. 502.

⁶ Там же. – С. 504.

делегатії ксендза номінанта, який зазначив, що росіяни уже надто помстилися за ті кривди, які, на їхню думку, були завдані цареві, «спустошили цілу державу нашу, ріками проливали невинну кров і все обернули в попіл; зруйнували міста, села, замки; мешканців забрали в полон, мучили священників,... вчинили страшне безчестя самому Богу руйнуванням і знищенням церков, збезчещенням дівиць, які посвятили себе Богові...». На це московські послы лише відповіли, що це все звичайний наслідок війни (!)¹.

У ході дискусії знову поступила пропозиція від Одоєвського, яка зводилася до того, що єдиним шляхом для досягнення порозуміння є обрання царя спадкоємцем польського престолу. При цьому князь наголосив на тому, що цар має бути обраний наступником Яна Казимира з тим, щоб надалі трон успадкував його син (фактично йшлося про встановлення спадковості корони польської по лінії династії Романових). Також він зазначав, що в разі прийняття такого рішення будуть з'єднанні в одну обидві держави. Звичайно, цар гарантуватиме збереження в недоторканності всіх шляхетських прав і привілеїв². При цьому Одоєвський зауважив, що таке рішення може принести безліч переваг обом державам, припинення всілякої ворожнечі та зняття питання про приналежність тих чи інших «провінцій»³. Чи не так само пропонувалося вирішити і долю України? Хоча польські комісари не мали щодо цього жодних інструкцій, проте досить прихильно поставилися до даної пропозиції, вважаючи, що це зробить московських послів більш поступливими щодо польських вимог⁴. Звичайно, для того, щоб визначитися у цьому питанні, комісари запросили часу. Вони говорили, що воно для них несподіване і загалом суперечить конституції, яка не передбачає обирати нового короля за життя попереднього⁵.

Між з'їздами поляки продовжували активно «обробляти» московських послів, наголошували на успіхах короля у війні зі шведами, та звертали увагу на ненадійність Хмельницького, який підтримує стосунки з шведами та Ракоці⁶. Своєю чергою московська сторона також намагалася тиснути на опонентів. Зокрема, свої зусилля вона спрямувала на комісарів від ВКЛ, які видавалися росіянам поступливішими. Окрім того, Москва вдалася до відвертої демонстрації сили. Так, під час самих переговорів, московські

¹ Там же. – С. 505.

² Там же. – С. 506.

³ Геbei Ш. Трансильванско-русские отношения в XVII в. // www.russtudies.hu/File/06_Gebei-OR_kesz_jav.hdf. – С. 38.

⁴ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 1245.

⁵ Геbei Ш. Указ соч. – С. 38

⁶ Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 635.

війська, що перебували в Литві, здійснювали напади на шляхетські двори, шляхту примушували присягати на вірність царю¹.

18 (28) серпня король направив своїм послам на Віленську комісію листа, в якому наказував «нещадно демаскувати віроломну і зрадливу політику Хмельницького перед царськими уповноваженими». У ньому зазначалося, що гетьман, «передбачаючи близький договір наш з царем й. м., схиляється до нового протектора, складаючи новий союз, не тільки проти нашої держави, а й проти царя й. м.... козацькі послы тепер в таборі шведського короля». Послам наказувалося «поскаржитися і остерегти царя від такої поведінки (Б. Хмельницького – В. Г.)... а хто знає, чи шведський король, порозумівшись через Ракоці з Хмельницьким, не задумує походу на державу й. ц. в.»².

Як зазначав Грушевський, такою була тактика поляків, відколи почалися розмови про можливість замирення з Москвою. «При кожній нагоді вони гуділи в московські вуха, що козаки цареві не вірні, що вони ведуть свою власну політичну лінію і при першій нагоді відступлять від царя», демонстрували гетьманські листи до шведів, турок, хана, а також листа від цісарського резидента при королівському дворі, в якому той пише про Хмельницького: «То Москві, то Шведам, то Полякам хоче служити, і так своїм лукавством уміє повернутися як вітряниця на кожний вітер. Та й се не диво – бо з молодості навчився таких штук у езуїтів»³.

20 (30) серпня, в ході дискусії щодо можливості обрання Олексія Михайловича на польський престол, московські послы вручили опонентам грамоту зі своїми пропозиціями. Згідно з ними, шлях до миру лежав лише через передачу корони після смерті Яна Казимира царю, «якому зараз лише 30 років; його трирічному царевичу і всьому їх потомству...»⁴. У відповідь поляки вкотре наголосили, що вимога затвердження прав на польську корону за царем та його нащадками суперечить свободі обрання польських королів. Вони зазначили, що насамперед цар має повернути все, що відібрав від короля і ВКЛ. «Надалі, є у нас закон, згідно якого королі зобов'язуються піклуватися про повернення всіх відторгнутих провінцій, і повернувши, повинні приєднати ті, як власність Республіки, до Корони і ВКЛ». Росіяни у відповідь заявили: «Що стосується відторгнутого від Корони Польської та ВКЛ, то цар згідний все зробити, і не лише Лівонію чи інші провінції, але навіть Шведське королівство бажає спільними зусиллями знову придбати. Він готовий повернути все, що здавна належало Короні Польській». На запитання

¹ Gawlik M. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej polowie XVII w. // Kwartalnik historyczny. – 1909. – R. 23. – S. 89.

² Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 1241–1242.

³ Там само. – С. 1241–1243; Яковлева Т. Назв. праця. – С. 186.

⁴ Бростовский П.К. Указ. соч. – С. 509.

Бростовського, чи під цим розуміються землі, закріплені за Польщею згідно з Полянівським договором (зокрема, й українські), послідувала відповідь: «Можливо й це»¹. Як бачимо, слова московських послів підтверджують їхню готовність шляхом досить значних поступок добитися обрання царя на польський престол. Українські землі в цьому сенсі могли стати саме тією картою, якою Москва готова була пожертвувати. З іншого боку, в Москві, очевидно, вважали, що в разі обрання царя на польський престол все це не буде мати суттєвого значення, тому що всі ці землі все одно залишаться під його владою.

Зовні росіяни продовжували демонструвати тверду позицію щодо українських земель, наголошуючи, що «про Україну нічого й згадувати, тому що українські козаки добровільно піддалися, і як тільки б ми залишили їх без свого покровительства, вони б передалися бусурманам, а у вас не залишилися б»². Проте в неофіційних розмовах все частіше чулися слова про можливість досягнення компромісу і в цьому питанні. Натомість поляки, відчувши цю тенденцію, намагалися тиснути на московських послів, звертаючи увагу, що їхня непоступливість може призвести до зриву переговорів. Зусилля поляків не були марними. Як наслідок, московські делегати зазначили, що готові задля продовження трактатів подумати над польськими умовами і виправити свої пропозиції³. Звичайно, росіяни не збиралися здавати так просто своїх позицій. Уже 25 серпня (4 вересня) М. Одоєвський запропонував черговий варіант територіального розподілу, згідно з яким вся «Мала Росія, Волинь і Поділля по Буг залишалися під владою царя». У результаті поляки дійшли висновку, що Москва не лише нічим не бажає поступитися, а навіть хоче забрати в них стільки ж територій, «коли відписали собі Волинь і Поділля і Малу Росію»⁴.

У ході дев'ятого засідання – 28 серпня (7 вересня) – були відновлені дискусії щодо територіальних поступок. Поляки серед інших міст, які готові були повернути Москві, назвали Чернігів, Стародуб та Новгород-Сіверський⁵. Це продемонструвало нову тенденцію в російсько-польському діалозі – визнання можливості поділу українських земель. Росіяни відповіли, що відпишуть про це царю, що давало полякам надії на успішне вирішення даного питання. Однак при цьому московські послы зазначили, що цар не може поступитися козаками. Саме в цей момент прозвучала доволі промовиста фраза, що «це такий народ (українські козаки. – *В. Г.*), який ні з вами, ні з нами не може жити в мирі, і завчасно шукає собі нового покровителя, чи шведа, чи

¹ Там само. – С. 509–510.

² Там само. – С. 511.

³ Там само. – С. 512.

⁴ Там само. – С. 514.

⁵ Там само. – С. 518.

Ракоці, з'єднавшись з кимсь з них, вони можуть бути небезпечними і нам і вам; від них слід тікати як від скаженого пса...»¹. Цей вислів яскраво свідчить, поперше, про справжнє ставлення московського уряду до козацької України та українців. По-друге, формував думку, що українські козаки є небезпечними як для поляків, так і росіян, а це передбачало ліквідацію загрози, що виходила від них, спільними зусиллями. По-третє, це створювало підґрунтя для можливого поділу українських земель з метою спільного контролю над ними.

До 20 (30) вересня 1656 р. була перерва в засіданнях. За цей час цар надіслав грамоту своїм послам (вона надійшла у Вільно 18 (28) вересня) з наказом продовжити переговори про обрання царя на польський престол. У грамоті, датованій 4 вересня 1656 р., цар сповіщав своїх послів про прибуття до нього посланців Богдана Хмельницького, а саме: сотника Романа Гапоненка з товаришами, які привезли статті гетьмана. Як зазначалося в документі, «ми, Великий Государь, тих статей слухали, вказали з них виписати, про що вам з польськими комісарами на мирному договорі стояти міцно...». Вельми цікавими видаються помітки, проставлені Олексієм Михайловичем проти кожної зі статей. Так, лише в питаннях вільного здійснення православних служб та обрядів, а також стосовно звільнення від податків і повинностей православних священників, було наказано «стояти міцно без будь-якого відстрочення». Що ж до інших гетьманських вимог, то у випадку непоступливості польських комісарів наказувалося відкласти їх вирішення до інших з'їздів².

20 (30) вересня поляки виступили з прямим запитанням – якщо цар буде обраний в королі, то чи поступиться він Малою та Білою Руссю на користь королівства? Відповідь російських послів зводилася до того, що це питання слід відкласти на півроку³. Як бачимо, попередня категоричність щодо приналежності України змінилася на інший тон – тон невизначеності. Заради польської корони Москва могла пожертвувати інтересами України.

Бростовський у своєму щоденнику також зафіксував цей момент. Зокрема, він пише, що росіяни наполягали на тому, що вся Литва, Біла Русь та Україна має належати Московській державі протягом 20 років, а після того будуть повернуті Короні. Проте, як зазначали московські послі, якщо поляки приступлять до обрання царя на королівський престол, їм немає про що турбуватися (?)⁴.

¹ Там само.

² Заборовский Л.В., Захарьина Н.С. Религиозный вопрос в польско-российских переговорах у дер. Немежа в 1656 г. (предыстория) // Славяне и их соседи. – 1991. – Вып. 3. – С. 167–169.

³ Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 637.

⁴ Бростовский П.К. Указ. соч. – С. 522.

Що ж до питання обрання царя спадкоємцем польської корони, комісари вкотре наголосили, що не мають повноважень обговорювати його, а остаточне рішення може прийняти лише сейм. Скликати ж його на той момент було неможливо, так як у ньому мали взяти участь і делегати ВКЛ, зібравши перед цим відповідні сеймики, чому заважала присутність у Литві російських військ. Звертаємо увагу на ще один вдалий дипломатичний крок поляків, яким вони підштовхували Москву, щоб заради вирішення долі польської корони вона вивела свої війська із Литви.

Переговори знову опинилися під загрозою зриву. Одоєвський в розпачі вигукнув: «Панове! Або ми вас не розуміємо, або ви нас». При цьому він передав комісарам грамоту з умовами, які, за його висловом, мали б бути несподіваними для поляків¹. У грамоті містилися чергові пропозиції щодо вирішення територіальної суперечки. Зокрема, росіяни продовжували наполягати на приналежності «України з козаками та Малоросії» до царських володінь. Однак при цьому обіцялося, що «усі пани залишаться при своїх правах»² (чи це не передбачало повернення польській шляхті маєтностей, утрачених на території України?).

Напередодні наступного з'їзду, який відбувся 24 вересня (4 жовтня) 1656 р., польські комісари отримали інструкції з Варшави, а також листи від канцлера та короля. Їм рекомендувалося якомога довше зволікати до того часу, коли буде зібрано посполите рушення: «... тоді легка конференція буде»³. У королівській грамоті йшлося про те, що з приводу обрання царя на королівський престол вирішено скликати 15 (25) вересня 1656 р. сейм. Ян Казимир звертав увагу, що королем міг бути лише римо-католик, а також монарх мав проживати лише в Польщі⁴.

Обговорюючи питання необхідності скликання сейму та розв'язання на ньому цієї проблеми, комісари зазначили, що не всі сенатори погоджуються на обрання царя польським королем. Однак, на їхню думку, якби цар поступився Польщі Білорусією, тоді б кількість його прихильників значно зросла⁵. Це був черговий сильний крок польських дипломатів, щоб змусити Росію піти на територіальні поступки. Тоді ж поляки вкотре не проминули постаратися вбити клин між росіянами та українцями, наголосивши, що запорожці умовилися з кримським ханом, волоським господарем та Ракоці протидіяти царському обранню на королівський престол: «...козаки – люди ненадійні,

¹ Там само. – С. 523.

² Там само. – С. 525.

³ Федорук Я. Назв. праця. – С. 848.

⁴ Там само. – С. 849.

⁵ Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 638.

хоча й присягають, проте в правді не стоять»¹. Коли торкнулися українського питання, росіяни зазначили, що нещодавно до Вільна прибули послы Б. Хмельницького, які не бажають приєднання України до Польщі, тому що присягали царю. Проте, як підкреслює Бростовський, московські послы запевнили, що це все «... не буде складати труднощів для Королівської Величності Царя (!), і що все це може бути зроблено»².

Ці свідчення видаються нам цікавими в кількох аспектах. По-перше, Бростовський вперше згадує про прибуття українських послів, про що повідомили поляків росіяни лише 24 вересня (4 жовтня), коли між сторонами відбувалося одинадцять (!) засідання. По-друге, в неофіційних розмовах московські послы обіцяли, що у разі вирішення питання про успадкування царем польської корони будуть розв'язані всі територіальні питання, зокрема, й ті, що стосуються козацької України. Це фактично підтверджує, що московська сторона готова була заради польської корони піти на будь-які поступки, хоча в офіційних розмовах росіяни продовжували наполягати, що Україну вони не віддадуть за жодних обставин.

Тут, думається, варто зупинитися на подіях довкола українського посольства на Віленських переговорах. Гетьман Богдан Хмельницький направив до Вільна сотника Романа Гапоненка з товаришами з надією, що ті отримають офіційний статус і будуть обстоювати українські інтереси. Посольська інструкція Гапоненку була видана 26 липня (5 серпня) 1656 р. Тоді ж він мав вирушити до Вільна. Українські послы прибули у ставку царя під Ригю лише 1 (11) вересня 1656 р., а про їхню появу у Вільні згадується аж 24 вересня (6 жовтня). Тобто, їхня дорога на переговори зайняла близько двох місяців (?). То чому ж подорож українців до Вільна виявилася настільки тривалою? Очевидно, що на заваді українським послам стояло прагнення Москви якомога довше не допускати їх до переговорного процесу. Як наслідок, українці спочатку змушені були відвідати ставку царя, де мали очікувати, коли їм дозволять відбути на місце переговорів...

Відтак не дивним видається ставлення московських послів до українців і під час самих трактатів. Як виявилось, присутність послів Хмельницького на них була не вигідною жодній зі сторін. Як росіяни, так і поляки розуміли, що їхнє втручання може негативно вплинути на кінцевий результат, особливо, коли йтиметься про можливість досягнення компромісу за рахунок перерозподілу українських територій.

Гапоненко з товаришами, вже перебуваючи у Вільні, були фактично відсторонені від участі в дебатах. Їх не допускали до посольського намету,

¹ Там само. – С. 638.

² Бростовский П.К. Указ. соч. – С. 527.

вони змушені були користуватися лише чутками та тією дозованою інформацією, якою їх «кормили» і поляки, і росіяни.

Як зазначав М. Грушевський, «коли б козацькі послы були допущені до нарад віленської комісії, се мабуть розсіяло багато з сих підозріль, і усунуло б той ґрунт, на яким вони розвивалися – через цю неофіціальну, образливу для козаків роллю: недопущених до переговорів консультантів». Зовні Москва займала в козацькому питанні, як про це писав вчений, позицію ясну і тверду. Проектована границя (до Бугу) не мала нічого дати Польщі з козацьких займанщин¹ (проте і не відповідала побажанням Хмельницького, висловленим в грамоті до царя напередодні перемовин, згідно з якими українсько-польський кордон мав би проходити вздовж Вісли²). Водночас додамо, що гостра потреба Москви в перемир'ї з поляками, з огляду на наростаючу загрозу з боку Швеції, породжувала загрозу, що російська влада задля цього може виявитися не настільки твердою у справі обстоювання українських інтересів. Як показувала практика і хід переговорів, росіяни схильні були йти на поступки, особливо тоді, коли останні обіцяли отримання значних преференцій, як-то польська корона.

Згідно з Грушевським, на пропозиції поляків щодо необхідності того, щоб Москва відступилася від козаків і України, бояри відповіли, що від козаків відступитися не можуть: «Нічого доброго з того б не вийшло: не будуть ні вашими, ні нашими, – коли цар від них відступить, вони піддадуться або султанові, або ханові, або шведському королеві, і з'єднавшись з ними стануть воювати і Москву, і Польщу. Коли ж Польща і Москва об'єднаються під пануванням московського царя то й козаки будуть з ними разом»³. В. Липинський наводить цитату зі слів московських послів, звернутих до поляків: «Козаків самі в послуху не вдержите, а тоді буде і нам і вам тяжче; стане з них новий Крим, коли вони турецьку приймуть протекцію... Ці люде (козаки), як дикі звірі: треба їх наперед обласкавити, а потім уживати. Коли вони зрозуміють, що ви їх хочете мати, не будуть ані вашими, ані нашими. Ви самі перестерігали нас, що вони зі Шведом і Ракочієм порозуміваються; певне до них, або до бусурманів підуть»⁴.

У польському керівництві, очевидно, це також розуміли. Тому там було підготовлено, за висловом Грушевського, кілька «концептів» стосовно вирішення українського питання. Вони були представлені московським делегатам. Зазначимо, що хоча представники гетьмана й не були офіційно

¹ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 1244.

² Две неизвестные грамоты ... – С. 83–86.; Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – С. 501–502.

³ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 1245.

⁴ Липинський. Україна на переломі... – С. 35.

ознайомлені з ними, та, очевидно, знали про них, користуючися різноманітними чутками. А утаємниченість польсько-російських переговорів переконувала їх в тому, що сторони схилиються до прийняття одного із них, і росіяни поступово готові здати інтереси України в обмін на польську корону.

Перший із таких «концептів» пропонував вирішити українське питання відразу після коронації Олексія Михайловича. Україна має з'єднатися в одне панство з Річчю Посполитою і вічно належати до неї. Тепер же, по укладенні договору, козаки мають припинити будь-які ворожі дії проти панств Корони Польської та ВКЛ і виступати проти будь-якого супротивника Речі Посполитої й царя. Король обіцяє пробачити козакам усі провини і відновити їхні давні права та привілеї. Для ґрунтовнішого заспокоєння козаків пропонувалося надіслати до них спільну делегацію польських та московських комісарів. Інший «концепт» пропонував царю взяти на себе посередництво у відносинах між поляками та козаками, щоб запобігти дальшому кровопролиттю. Йшлося про встановлення лінії відмежування козацького краю згідно з Білоцерківським договором¹.

Як зазначає Грушевський, зміст цих концептів доходив до українських послів і породжував у них занепокоєння: «Бути поверженими до Польщі після вибору царя на Польське королівство, а тим часом зараз же вернутися на польську службу на умовах Білоцерківського трактату, покинути всі позиції поза білоцерківською лінією, пустити на Україну шляхту – се була перспектива як найгірша. А при тім заінтересованню, яке виявляли московські делегати в елекції царя, можна було справді побоюватися з їх боку яких-небудь необережних концесій, а потім московського натиску на Військо в напрямку козацького «послушанства» полякам»².

Починаючи з 9 (19) жовтня 1656 р., коли відбувався черговий з'їзд, сторони приступили до розробки положень остаточної декларації. Звичайно, це відбувалося в умовах конфіденційності. За таких обставин московські послы потурбувалися, щоб виробленню прийнятної для обох сторін угоди не завадила позиція представників гетьмана Богдана Хмельницького, які вкотре вимагали своєї присутності на переговорах, особливо в їх завершальній стадії. Однак цього не відбувалося. Бростовський у своєму щоденнику згадує, що позиція московитян «жахливо» розсердила козаків³.

Тоді ж польські комісари відзначали, що в ході переговорів окреслилися три найскладніші питання: релігійне, територіальне, «а по-третє, Україна і козаки, яких вони самі побоюються, щоб вони, зрозумівши, що цар хоче

¹ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 1246.

² Там само. – С. 1247.

³ Бростовский П.К. Указ. соч. – С. 531.

приєднати їх до Речі Посполитої, не стали б шукати собі іншого пана»¹. 19 (29) жовтня царським послам надійшла інструкція, в якій йшлося про необхідність будь-що зберегти перемир'я. У ній наголошувалося на можливості певних територіальних поступок, а також пропонувалося задіяти всі можливі засоби впливу на польську сторону, зокрема, підкуп комісарів: «купити, обіцяти тисячі, п'ятдесят і шістдесят і більше обом послам»². Офіційно заявляючи про те, що за жодних обставин не поступляться українськими і білоруськими землями, росіяни водночас у приватних розмовах говорили про вірогідність компромісів задля досягнення головного – обрання царя на польський престол. Так, Бростовський писав, що московські послы «зі слізьми на очах просили нас (польських комісарів. – *В. Г.*) знайти засіб для завершення цієї справи (підписання угоди. – *В. Г.*), скаржилися на Царя, й клятвено обіцяли, що все буде повернено». До комісарів надходила інформація, що «вони (росіяни. – *В. Г.*) бажають зараз же поступитися по Березину, а під час обрання домовитися про решту»³.

24 жовтня (3 листопада) 1656 р. відбулося останнє (дев'ятнадцяте) засідання Віленської комісії. Як зазначає Бростовський, було досягнуто домовленості про відстрочку вирішення основних питань, що порушувалися на переговорах, до сейму. Водночас сторони домовилися про встановлення перемир'я, а також про спільні воєнні дії проти прусського князя та шведського короля⁴. Загалом Віленська комісія так і не завершилася повною згодою. Сторони зважили за краще спустити справу в проволоку, в надії, що за той час вдасться побороти головного супротивника – Швецію. Замирившись з останньою, і поляки, і росіяни розраховували отримати перевагу в подальших трактатах. Тому замість мирного договору наслідком Віленської комісії стало укладення перемир'я. Розв'язання питання щодо царської елекції було відкладено до сейму, а до того часу між поляками і росіянами припинялися будь-які воєнні дії. Тим часом обидві сторони мали спільно воювати проти Швеції і не вести з нею жодних перемовин⁵.

Зазначимо, що варіант тексту угоди був привезений до Чигирина послами Хмельницького. На думку Грушевського, йшлося про польський проект договору, відхилений московськими делегатами. Проте вчений не виключає, що це міг бути і затверджений текст таємних домовленостей між Москвою та Польщею.

¹ Яковлева Т. Назв. праця. – С. 186.

² Соловьев С.М. Указ. соч. – С.639

³ Бростовский П.К. Указ. соч. – С. 538.

⁴ Там же. – С. 540.

⁵ Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 1249.

Перший пункт угоди проголошував, що цар має бути обраним на королівство польське на наступному сеймі з тією умовою, що він не має права втручатися в польські справи за життя нинішнього короля. Пункти 9 і 10 стосувалися вирішення «українського питання». Так, у першому з них йшлося, що Україна як член Речі Посполитої, «що була прийнята під протекцію царя, як з віків приналежна провінція не має бути одірвана від Речі Посполитої при такому зв'язку, який утвориться між Короною Польською, Великим князівством Литовським та панством Московським через елекцію царя на королівство». Відповідно цар після елекції, порозумівшись з королем, має створити комісію для заспокоєння України. Комісари мають залагодити всі суперечності з козаками, хоча б необхідно було їм виділити певний уділ. Їм мають бути пробачені всі провини, відновлені всі права та привілеї, а також надані нові. Протектором цих постанов виступить цар, який гарантуватиме їх непорушність. Ще до початку роботи цієї комісії надавалося право всім обивателям Корони і ВКЛ повернутися до своїх маєтків і вільно мешкати між козаками по всіх воєводствах. Козакам заборонялося здійснювати будь-які воєнні акції за лінією, визначеною Білоцерківськими пактами, вони мали бути готовими виступити на службу як цареві, так і королю¹.

В історіографії неоднозначно оцінюються результати роботи Віленської комісії. Так, на думку російського історика Б.Флорі, охарактеризований Грушевським проект угоди був власне польським проектом і на комісії не обговорювався. Він вважає, що «жодної російсько-польської угоди, що стосувалася Гетьманства й утискала його інтереси, під Вільно укладено не було»². Водночас досить критично оцінює позицію росіян на переговорах Т. Таїрова-Яковлева, яка вважає, що віленські домовленості були на користь Польщі й повністю нехтували інтереси козацької України. «Та легкість, коли не легковажність, – зазначає дослідниця, – з якою московські послы погодилися урізати територію Гетьманщини до меж Білоцерківської угоди (хоча навіть поляки сподівалися найбільше на кордони, встановлені Зборівською!), не може не дивувати. Фактично це порушення Переяславської угоди 1654 р... Крім того, козаки опинилися в становищі подвійного протекторату (їхньою думкою щодо цього ніхто не поцікавився) – і це також не відповідало «Березневим статтям». Навіть якщо взяти до уваги те, що цей пункт Віленської угоди ніколи не був виконаний, козаки мали усі підстави вважати, що їх зраджено...»³. Як відзначають В. Смолій та В. Степанков, «хід і наслідки Віленських переговорів яскраво продемонстрували не лише

¹ Там само. – С. 1249–1250.

² Флоря Б. Указ. соч. – С. 167.

³ Яковлева Т. Назв. праця. – С. 187–188.

порушення російською стороною умов Переяславсько-Московського договору 1654 р., а й зневажливе ставлення до українців як народу»¹. А Т. Чухліб звернув увагу, що Віленський трактат було укладено згідно з міжнародним принципом *uti possidetis* («як володієте, так і володійте»), який фактично визнавав за кожною із сторін ті володіння, які були зафіксовані на момент припинення воєнних дій, що стало наслідком відносної рівності військових і дипломатичних можливостей обох сторін; «Разом з тим, віленські переговори створили міжнародно-правовий прецедент обговорення проблем України поза її «спиною» й змусили Б.Хмельницького та його оточення шукати нових шляхів у зовнішній політиці»².

Підсумовуючи цей матеріал, зазначимо, що хоча головними дійовими особами Віленської угоди були Москва і Варшава, проте вона безпосередньо торкалася інтересів козацької України. Цей зв'язок простежується в декількох аспектах. По-перше, самі переговори й укладення перемир'я означали відмову Москви від продовження війни проти Польщі, що ставило під загрозу реалізацію планів українського гетьмана Богдана Хмельницького, який пішов на союз з царем лише задля завершення визволення українських земель з-під влади Речі Посполитої. По-друге, в ході самих переговорів їх учасниками активно розігрувалася «українська карта», велася незауважована торгівля українськими територіями. При цьому делегація Війська Запорозького цілеспрямовано не допускалася до участі в переговорах, а відтак була позбавлена можливості обстоювати свої інтереси. По-третє, чутки довкола їх змісту породжували занепокоєння в гетьманського уряду, а домовленість між польськими і російськими комісарами, яка створювала для сторін можливість маневрування і не усувала небезпеки розв'язання проблем між Москвою та Варшавою за рахунок українських земель, призвела до корекції політики Українського Гетьманату в його відносинах з Москвою.

Офіційна документація, особливо та, яка виходила з російської сторони (посольські інструкції, листи, накази), формує уявлення, що Росія під час переговорів з поляками твердо обстоювала інтереси Війська Запорозького. Проте сам перебіг посольських з'їзтів, неофіційні розмови між послами демонстрували можливість досягнення компромісу між сторонами, зокрема, й за рахунок українських інтересів.

Тенденція, що вперше означилася під Вільном (пошук порозуміння між Польщею та Росією на основі поділу українських земель), повною мірою проявилася в наступні роки і оформилася вже у 1667 р. в Андрусові.

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Назв. праця. – С. 194.

² Чухліб. Назв. праця. – С. 91.